

”מילים וגחלים” – על ההתכתבות הפואטית

בין נתן אלתרמן לתרצה אתר

בתיה אפלפלד

”שמרי נפשך, כוחך שמרי, שמרי נפשך,” מפציר נתן אלתרמן בשיר שכתב לבתו תרצה אתר. מתברר שסכנת מוות אורבת בכל מקום – גג מאיים להידלק, קיר נוטה ליפול, סכין זוממת לפצוע ואש כיריים פתע מתלקחת – אם נמנה רק חלק מן המפגעים המוזכרים ב”שיר משמר”. וכנגד כל האיומים הללו, אלתרמן מציב את מילותיו, ואלה אמורות לשמש חיל מגן, יחידת משמר מיוחדת. אולי רק כך יודע משורר להגן על בת אהובה – במילים. אולם מהשיר ומתשובתה של אתר ב”שיר הנשמרת” עולה כי למילים טבע אמביוולנטי, כמו לחלקי הבניין ולציוד המטבח שהוזכרו קודם; הן יכולות לסוכך ולחצוץ, אך גם לפצוע ולשרוף. בחינת ההתכתבות הפואטית בין אלתרמן לבתו מגלה כי היא נגועה באותה אמביוולנטיות מטרידה.

”שיר משמר” מופיע ב*מחינת קיץ* (1965), קובץ השירים האחרון שאלתרמן פרסם בחייו. בספר זה אלתרמן מדלג מז’אנר לז’אנר, תוך שהוא מסיג ומערער את הגבולות בין שירה גבוהה לשירה פופולארית, ובין פרוזה לשירה. המבקרים תיארו את היצירה כפרגמנטרית וכאוטית. חלקם סברו ש*מחינת קיץ* היא הוכחה נוספת לדעיכת כוחו היוצר של המשורר הוותיק (קרטון-בלום, 1994).

”שיר משמר” נחשב לאחד השירים הבולטים ב*מחינת קיץ*, אולם בהיותו נאמן לליריקה האלתרמנית הקלאסית, הוא נתפס כנטע זר ביצירה הלא קונבנציונאלית הזאת. יורם קניוק טוען כי אין כל קשר בין ”שיר משמר” ל”לבין שירי הספר כולו. הוא מזדקר גלמוד בים השירים. יש טובים ממנו

יותר וטובים ממנו פחות, אך דומה לו אין.¹ לעומת זאת, רות קרטון-בלום, שספרה **הלץ והצל** מוקדש כולו ל**חגיגת קיץ**, סבורה דווקא ש"שיר משמר" לא שורבב בטעות ליצירה, אלא משתלב היטב במכלול הרב-קולי ואפילו מהווה שיר מפתח (שם, עמ' 10).

אף ש"שיר משמר" פורסם בלא הקדשה, אנו יודעים מעדותה של תרצה אתר שהוא נכתב בעבורה:

ויום אחד, כך אמר, כתב שיר בשבילי. שוב לא הייתי צריכה לנסות לנחש מה בין השורות נכתב עלי ובשבילי, הפעם זה היה גלוי, פתוח. הייתי באותה תקופה במשבר, זה קורה אצל צעירים. אב אחר לוקח את בתו לשיחה, יושב איתה על כוס קפה או כוסית, ומשוחח. הוא אמר הכול בדרכו שלו, בשיר.²

אם כן, במקום לשוחח עם בתו פנים אל פנים, אלתרמן בחר הפעם להעלות את הדברים על הכתב. למילה הכתובה, לחיוב ולשלילה, יש תוקף ומשקל שאין למילה הדבורה שנישאת באוויר כקול חולף. במכתב ששלח בקיץ 1961 לבתו השוהה בניו יורק, כתב אלתרמן:

תרצה יקרה, נהדרה שלי – בקושי ניתקתי את עצמי לעסקי יומיום ממעגל הקסם הכובש של דברייך הנפלאים. (...) עוד נשוב ונשוחח במכתבים, ואחר כך, אחרי שובכם, נדע כי הדברים שאמרנו בכתב כלולים גם בדברים שבעל-פה האומרים תמיד קצת פחות.³

רוצה לומר – הדברים שבכתב אומרים תמיד קצת יותר, ובמיוחד כשמדובר בטקסט תמציתי ומסוגנן כמו שיר שבו כל מילה נבחרת בקפידה וגדושה במשמעות.

תרצה אתר השיבה על שירו של אביה בדרכה, שהיא גם דרכו, בשיר. שלא כמו "שיר משמר", "שיר הנשמרת" נראה כנטוע בסביבתו הטבעית.

¹ מצוטט אצל קרטון-בלום (1994), עמ' 16.

² מצוטטת שם, עמ' 150.

³ מצוטט אצל דורמן (1991), עמ' 285-286.

הוא מופיע בספר **בין סוף לבין סתיו** שפורסם בשנת 1972 והוקדש כולו לאלתרמן, שנפטר שנתיים קודם לכן. השירים בקובץ מתייחסים לאלתרמן האב וליצירתו ומבטאים את כאבה וגעגועיה של הבת המיותמת. ב"שיר משמר" הזהיר אלתרמן את בתו משורה ארוכה של סכנות: "מקיר נופל, מגג נדלק, מצל חֶשֶד, / מאבן קלע, מסכין, מציפורניים / (...) מן השורף, מן החותך, / (...) מן הדומם, מן המחכה והמושך / והממית כְּמִי באר ואש-כיריים." אתר, בתשובתה השירית, פוטר את דאגותיו של אביה במילים ספורות: "אני נזהרת מדברים נופלים. / מאש. מרוח. משירים."

אף ששירים לא הוגדרו כסכנה, בשיר של אביה, בחרה אתר לציננס ולהישמר מפניהם. לא ברור לאילו שירים התכוונה ומי כתב אותם. האם אלה שירים שחיברה בעצמה? הרי כתיבת שירים כרוכה לא פעם בצלילה לתהומות הנפש. האם אלה שירים שחיבר האב המסור? אולי מילותיו רדפו אחרי אתר ופצעו את נפשה הרכה? שירה סתיו סבורה ש"האשמה מתריסה" זו אכן מובלעת בשיר. לטענתה, "ההצבעה על האב ועל שיריו כעל הגורם המסוכן מרוקנת למעשה את מילותיו ואזהרותיו (...) מתוכנן ויש בה משום הטלת ספק בכוונות המטיבות של 'שיר משמר'" (סתיו, 2010, עמ' 111).

בתשובה הפואטית של אתר, אש, רוח ושירים מוזכרים זה אחר זה וחולקים שורה אחת. גם אצל אלתרמן שלושת היסודות קשורים זה בזה. האש, כמקור אור וחום, מופיעה בגילומים שונים ב"שיר משמר". בבית הפותח אלתרמן מזהיר מפני "גג נדלק", מן "השורף" לסוגיו וגם מאש מוכרת ושגרתית – אש כיריים. בבית השני, עם רדת ערב, האש מתגלגלת בשמש השוקעת ובבית השלישי, היא מגיחה שוב כמנורה בסצנה ביתית:

זה ערב קיץ לכאורה, זה לכאורה
רק ערב קיץ טוב, ידוע וְיָשָׁן,
שָׁבָא לְחֶסֶד וְלְרַחֲמִים, לא למורא
וְלֹא לְרַחֵשׁ חֲשָׁדוֹת וְדָבַר אֵשׁ,
שָׁבָא עִם רִיחַ תְּבִשִׁילִים וְעִם מְנוּרָה
אשר תאיר עד אם ננוח וְנִישָׁן.

רק ערב קיץ חם וטוב הוא לכאורה,

רק ערב קיץ חם שבא לא למורא.

האש, שבבית הראשון איימה להבעיר את הגג שמעל ראשינו ולהתפרץ לעברנו מתוך הכיריים, מופיעה כאן כמנורה שמאירה את חלל המגורים עד שבני הבית פורשים למיטותיהם. אף שאש הכיריים אינה נזכרת מפורשות, ריח התבשילים הנישא באוויר מעיד על נוכחותה. אך האידיליה הביתית הזו, כפי שהמילה "לכאורה" רומזת שוב ושוב, היא שבירה מאוד ועלולה להתנפץ בכל רגע. נראה שהחרדה העמוקה המבוטאת בשיר אינה מפני פולש זר, אלא מפני גורם חורש רעה המסתתר בתוך הבית. בהמשך מתברר עד כמה פנימי הוא מקור הסכנה:

הסכנות רבות ומספרן מאה

והן רובצות אולי במעגל אורב

אך לא אותן, אך לא אותן את יראה,

רק את נפשך המאהבה והמלאה,

המתחלחלת לקול צעד מתקרב,

אותה יראת, את הרכה, את השיה,

את הרעה, את הרוחצת בדמי לב.

מבין שלל הסכנות, נראה שהמאיימת והקטלנית מכולן היא נפשה של נמענת השיר. כמו מפגעים אחרים שמוזכרים ביצירה, היא אמביוולנטית ומתעתעת – פגיעה ותמימה אך בה בעת זדונית ורצחנית. בקטע פרוזה שהתגלה בעזבונו של אתר – "המלכה ושומרי ראשה" – מתוארת מלכה שנגזר עליה להוביל את עצמה ואת חייליה למלחמה גורלית. בקטע פזורים רמזים אוטוביוגרפיים (לימודי המשחק בניו יורק, הסבתא רופאת השיניים ועוד) המעידים כי אתר היא המלכה היוצאת למערכה על חייה. אך גם כאן, הסכנה אינה טמונה באויב חיצוני אלא פנימי: "אני אמות בכוחות עצמי", חוזה "המלכה" אתר (אתר, 2010, עמ' 69).

אלתרמן, לצער החוקרים, לא השאיר אחריו ארכיון של ממש. ביוזעין
ובשיטתיות, הוא נמנע מלשמר גרסאות מוקדמות של יצירותיו. הספר
היחיד שההגהות שלו בידינו הוא **חגיגת קיץ** (קרטון-בלום, 1994). מתיקוני
ההגהה ל"שיר משמר" אנו למדים שהמנורה והתבשילים הם חלופה
מאוחרת ומרוככת מאוד למה שבמקור היה עשן ואש:

זה ערב קיץ לכאורה, זה לכאורה
רק ערב קיץ טוב, ידוע וישן,
אבל רבים מדי ראו איך הוא נברא
מן הגזרה ומן האש והעשן,
ומשדה קרב, אשר ברדת אפלה
אין הוא עוצם עינו לישון, כי לא וישן.
רק ערב קיץ חם וטוב הוא לכאורה,
אבל רבים מדי ראו איך הוא נברא.

בנוסח המוקדם, האש מקושרת עם מידת הדין ועם אימי המלחמה. יחד
עם זאת, היא מתגלה ככוח יוצר שבאמצעותו קם עולם חדש על חורבותיו
של עולם ישן.

בהמשך השיר – וכעת הכוונה לגרסה הסופית של "שיר משמר" – האש
משנה שוב את צורתה ומופיעה כאור חוצות. שלטי ניאון מאירים את
הרחובות:

הח'שך בא, מואר חשמל וְאוֹתוֹת.
הח'שך בא, מואר מילים וְגַחְלִים.

בשורות אלו המילים והאותיות נקשרות ומזוהות עם אש, אותו יסוד
עוצמתי ומסוכן שאלתרמן שב ומזהיר מפניו. כמו האש, מילים יכולות
להאיר את המציאות וגם לברוא עולמות חדשים, אך בכוחן גם לשרוף
ולזרוע הרס.

הרוח, בעלת בריתה של האש, מופיעה גם היא ב"שיר משמר". לא ברור אם כוונותיה טובות או זדוניות: פעם היא משב אוויר מלטף ופעם, כמו בסרט אימים, היא פותחת את החלון בהפתעה ומבהילה את הדיירת המפוחדת. ב"שיר הנשמרת", כל מיני רוחות מכות בתריסים ומאימות על הדוברת. ויש רוח נוספת שמוזכרת – רוח "שבאה אלי מִמְּנֶדֶךְ" - כלומר מהאב, אולם לא ברור אם זה משב משובב נפש או שגם מפניו יש להיזהר. ב"שיר משמר" אלתרמן מזהיר מפני "הסמוך כמו עֶפֶר וכמו שמים". אתר ב"שיר הנשמרת" מספרת בתגובה כי "כל מיני דברים נְעֻשִׁים/ יותר ויותר סמוכים". ברור שהקרבה המעיקה הזו מעוררת דאגה. עפר ושמים הם שני קצוות שתוחמים את עולמנו ומסמנים את הגבול התחתון ואת הגבול העליון. האדם דומה למי שמהלך על חבל דק, על גשר צר מאוד ועליו להיזהר לא ליפול ארצה ולא לעלות השמימה. בהקשר זה נציין שגם ביצירתו של אלתרמן וגם ביצירתה של אתר, אנו מוצאים דמות של לוליין. בשיר "קפיצת הלוליין" של אלתרמן, שמופיע בספרו *עיר היונה* (1957), פונה לוליין עני אל ילדתו הקטנה ואומר לה כך:

(...) הוי, בתי. הוי לבנת הכתנת,
 ישמרנו האל מנפילה וממום.
 בקפצי על המוט בצפרת קטנתי,
 בצפרת קלותי, כי אין לי מאום.
 ואולי לא הייתי חוזר מן הגבה,
 לולא את התמידית, לולא את מקיצה,
 ומושכת אותי כמו כח הכבד
 המשיג את רגלי בשיאי הקפיצה.

הלוליין, המקפץ למחיתו על מוט, מתגרה במוות יום אחר יום. בתו הקטנה מקרקעת אותו בשני מובנים: מצד אחד היא משמשת לו עוגן ומונעת ממנו להיעלם במרומים, מצד שני היא משקולת כבדה שעלולה

להביא להתרסקותו. ואכן, בהמשך, כשהלוליין נמלט מנושיו האכזריים ומבצע קפיצה פלאית, בכייה של הבת מפיל אותו ארצה. האב שצפה את סופו הקרב, ציווה על בתו להניח את רגלה עליו ביום מותו. הבת הקטנה ממלאת אחר צוואת אביה ומציגה את רגלה על האבן (המצבה) שבה נתגלגל. אף שהבת מכבדת במעשה זה את אביה ומאשרת את הקשר העמוק ביניהם, קשה להתעלם מהסימבוליות המטרידה של מחווה זו. הנחת רגל על אבן המסמלת את ההורה המת, עלולה להתפרש כהכנעתו הגמורה של האב בידי הבת היורשת.

בספרה של אתר **בין סוף לבין סתיו**, שבו נדפס כאמור "שיר הנשמרת", מופיע גם השיר "מות הלוליין" ולפניו ציטוט מ"קפיצת הלוליין" של אלתרמן. אתר בחרה לצטט את השורות שמתארות את נפילת הלוליין ואת חלקה של הבת בהתרסקות הטרגית. בשיר שלה, מזהה אתר את אביה עם דמות הלוליין. "הוא היה הלוליין" היא קובעת. מכאן שמקבילתה של אתר בשיר היא הבת שמיירטת את הלוליין באמצעות בכייה. אולי היה זה אלתרמן שהיה צריך להישמר מפני בתו?
אלתרמן אמנם לא הלך על חבל ולא זרק כדורים באוויר, אבל הוא כן היה וירטואוז בתחומו. וכך כותבת אתר על האב-הלוליין:

לְעֵתִים הָיָה רֹאשׁ רְכוּן, מְתֻלְתֵּל,
עַל סְפָרִים מוֹאֲרֵי עֲשָׂשִׁית,
וְהָיָה מְסַפֵּר עַל לוּלֵן אֲגָדִי
וּבְתוֹ, אֲשֶׁר לָהּ לֹא הִגִּיד.

כִּי הִצְפִּין אֶת אֲשֶׁר בְּלִבּוֹ לָהּ לֹמֵר
בְּמַלִּים יְצוּקוֹת עוֹפְרוֹת
וַיֹּאמֶר כִּי אֲבֹד, הֵן תִּזְהַבְנָה אֵלַיָּהּ
כְּזֶהב שְׁבָלִים אֶל אֶרֶץ.

האב-הלוליין בשיר מספר על לוליין אגדי שלא אמר לבתו את אשר על לבו. במקום זאת הוא צפן את הדברים האישיים והחשובים ביותר שרצה לומר לה במילים של מתכת. על פני המילה הדבורה, הוא העדיף את המילה היצוקה והמוצפנת, שתישאר אחר לכתו וגם תחייב פענוח, או אם תרצו – פרשנות ספרותית.

כשתרצה אתר קראה את שיריו של אביה היא לא ידעה בוודאות מה נכתב עליה ובשבילה. אך ב"שיר משמר" הכול היה גלוי ופתוח. היתה זו זעקתו של אב המפציר בבתו להישמר בראש ובראשונה מפני עצמה. הזעקה הזו נוצקה בשיר וזכתה לחיי נצח. אתר השיבה ב"שיר הנשמרת", אולם המענה הפואטי שלה בעיקר מגביר את החרדה לשלומה ואולי אף מצביע על האב כגורם המצוקה. לפנינו סיפור על אב ובתו שהיו קשורים זה לזה בנימי נפשם וכתבו זה לזה מעמקי לבם ומעמקי יצירתם. הם הותירו אחריהם מילים מאירות וחורכות – אש תמיד שמסרבת לדעוך.

ביבליוגרפיה

אלתרמן, נתן (תשל"ז). **חגיגת קיץ : סדרת שירים**. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.

אלתרמן, נתן (1978). **עיר היונה**. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.

אתר, תרצה (תשל"ב). **בין סוף לבין סתיו**. רמת גן : הקיבוץ המאוחד.

אתר, תרצה (2010). **פתאום כבו כל האורות**. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.

דורמן, מנחם (1991). **נתן אלטרמן – פרקי ביוגרפיה**. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.

סתיו, שירה (2010). יום אחד גם אני אלך – אחרית דבר. בתוך **פתאום כבו**

כל האורות. תל אביב : הקיבוץ המאוחד.

קרטון-בלום, רות (1994). **הלץ והצל**. תל אביב : זמורה-ביתן.